

Hazlbauer, Zdeněk

Výtvarné varianty dosud neznámého kachlového motivu s náboženským obsahem

Archaeologia historica. 2002, vol. 27, iss. [1], pp. 521-534

ISBN 80-7275-031-3

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140484>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Výtvarné varianty dosud neznámého kachlového motivu s náboženským obsahem

ZDENĚK HAZLBAUER

Úvod

Gotické a renesanční kamnové kachle tzv. komorového (reliéfního) typu jsou charakterizovány tím, že jejich čelní, do místnosti obrácené čtvercové nebo obdélné, vzácněji i trojúhelníkové plochy, byly obvykle zdobeny různými plastickými výzdobnými motivy, které tak podstatně zvyšovaly celkové estetické působení kamnového tělesa. Výtvarný obsah i forma těchto reliéfů byla nesmírně pestrá a různorodá a do značné míry závisela na převládající životní filozofii toho kterého historického období, tedy převážně na současných náboženských idejích, na v té době obecně vyznávaných morálně-estetických názorech, ale i na společenském prostředí, pro které byla kamna určena. Na reliéfech se o něco později také odrážely i některé historické, politické a vojenské soudobé události, takže je možno konstatovat, že se v tomto ohledu uplatňovaly i určité „módní“ vlivy. Podrobnější osvětlení těchto trendů je možno nalézt v řadě domácích i zahraničních studií, které se touto problematikou přímo a specificky zabývají. Z našich jmenujme alespoň publikace J. Richterové o středověkých kachlích (1982), V. Brycha, D. Stehlíkové a J. Žegklitze o pražských gotických a renesančních kachlích (1990), Z. Hazlbauera o středověkých kachlích s náboženskými motivy (1998), R. Krajíce o bohatém souboru gotických kachlů z Tábora (1997), kde všude lze nalézt další bohaté citace literatury z této oblasti.

Studiu reliéfních motivů gotických a renesančních kachlů je v naší republice věnována již několik desítek let intenzivní pozornost. Za tu dobu už bylo popsáno a ikonograficky podrobněji studováno mnoho stovek nejrůznějších náboženských, profánních, heraldických, symbolických, rostlinných i dalších reliéfních motivů. Takto zaměřená studijní práce podstatně zintenzivněla zvláště v posledních letech, kdy se jí začalo zabývat více badatelů, než v minulosti. Důsledkem je to, že byl vytvořen bohatý kachlový ikonologický fundus, skládající se nejen z mnoha desítek nových, dosud zcela neznámých, základních, reliéfních motivů, ale i ohromného množství výtvarných variant, které sice koncepčně zásadně vycházejí ze základních výtvarných typů, které se však navzájem odlišují drobnými odchylkami, zapracovanými do reliéfů. Podobné varianty jsou pak ve velkém množství nacházeny často na různých regionech republiky a zmíněné drobné reliéfní odchylky jsou dokladem, že byly vyrobeny ze zvláště za tím účelem vyrobených negativních matric.

Z výše uvedených důvodů této početnosti reliéfních typů a jejich variant se někdy objevuje mezi odborníky názor, že všechny základní typy reliéfních ikonografických motivů byly již zaregistrovány, a že u nových nálezů, zjištěných archeologickými metodami, se vlastně jedná jen o nálezy nových variant již známých typů. Na základě vlastních zkušeností mohu potvrdit, že tomu tak není a že jsou mi známy případy, především z rozsáhlejších kachlových souborů, že se v nich občas vyskytnou artefakty, které na své reliéfní ploše nesou motivy, které zatím nebyly nikdy publikovány, a které se od všech dosud známých zásadně liší. S určitým podivem lze konstatovat, že tomu tak není u kachlů renesančního období, které u nás nebyly zatím podrobněji studovány, ale vzácněji u kachlů gotických, kterými se za posledních cca 100 let zabývalo velké množství badatelů.

Jedním z podobných, donedávna zcela neznámých reliéfních kachlových typů, zpracovaných do poněkud rozličných variant jsou kachle s reliéfem „Vážení duší při Posledním soudu“, které jsou předmětem tohoto sdělení.

Vážení duší při Posledním soudu jako nový reliéfní motiv historických komorových kamnových kachlů

Tento reliéfní výtvarný motiv, který představuje archanděla Michaela, jak při Posledním soudu zvažuje zásluhy a provinění duší zemřelých osob (viz dále), byl prozatím nalezen ve třech různých variantách na čelních stěnách pozdně gotických kachlů 2. poloviny 15. století, pocházejících ze tří hradních lokalit východních Čech a Moravy (Pardubice, Polná, Lukov). V jednom případě pak je známa poněkud modifikovaná varianta z pokročilejšího období renesance, která pochází z blíže neurčitelné lokality na Pelhřimovsku.

Protože všechny čtyři zmíněné artefakty vykazují některé shodné a řadu rozličných výtvarných znaků, budou dále popsány podrobněji jednotlivě, aby bylo možno posoudit jejich vzájemnou ikonografickou příbuznost a odlišnost, tak jak se jejich vzhled změnil v závislosti na místě jejich původu a čase vzniku.

Gotická kachlová varianta z bývalého pardubického hradu

V roce 1997 byla vyklížena podvěžní komora pod levou zadní (jihovýchodní) nárožní věží pardubického zámku tzv. „Jetmarkou“, která byla zcela vyplněna nehomogenním zásylovým materiálem. Kromě běžných zlomkovitých keramických archeologických artefaktů obsahoval zásep mnoho set zlomků pozdně gotických kamnových kachlů, ze kterých se podařilo restaurátorům Východočeského muzea v Pardubicích rekonstruovat přes 165 celých reliéfních, profezávaných a římsových kachlů s úplnými komorami. Nález doplnilo i větší množství metricky a morfologicky dobře hodnotitelných nádobkových kachlů různých tvarů a také neobvyklá kamnářská technická keramika (odtahové trubky, krycí desky atd.). Soubor, který bezpečně představuje pozůstatek úplných pozdně gotických kamen je v současnosti podrobně studován a perspektivně se připravuje nejen jeho rozsáhlejší publikace, ale i stavba repliky odpovídajících gotických kamen, která se má perspektivně stát součástí návštěvnické expozice Východočeského muzea v Pardubicích.

Jedním ze šestnácti ikonografických typů reliéfních kachlů, nalezených v souboru v počtu nejméně čtyř zcela totožných jedinců, je i mimořádně výtvarně zajímavý typ z oblasti křesťanské věrouky, znázorňující na svém reliéfu archanděla Michaela jak při Posledním soudu váží lidské duše.

Jedná se o základní řádkový kachel velkého obdélného formátu o rozměrech 220×378 mm. Ústředním reliéfním motivem je vysoká stojící postava anděla s rozepjatými křídly, oblečeného do bohatě zřásněné řízy, která je na prsou křížem přepásaná jednoduše zdobenými páskami. Hlavu anděla s kudrnatými vlasy zdobí velký latinský kříž. Na oblém obličejí s výrazným nosem je nápadný, na obě strany se větvící knírek. Zatímco levá andělova ruka se obloukovitě opírá o bok, pravá, mírně zvednutá, svírá dlouhý, vztyčený a „břichatý“ meč.

Ikonograficky významnou součástí výjevu tvoří velké jednoduché váhy, umístěné před andělových tělem. Na obou koncích jejich šikmo probíhajícího vahadla jsou pomocí vždy tří závěsů připevněny prosté polokulovité vážní misky. V pravé z nich (heraldicky), která je na rozdíl od levé podstatně níže, je zobrazena malá lidská polopostava, která se přidržuje rozpřaženými rukama okrajů misky.

V protilehlé misce stojí rozkročená postava s velkou hlavou, opatřenou velkýma ušima a zřetelně zahnutými rohy. Ta se přidržuje okrajů misky nejen rukama, ale i roztaženými nohama. Přestože je tato miska dole ještě zatížena velkým mlýnským kamenem, je znázorněna ve srovnání s druhou jako „lehčí“, jak ukazuje nejen její poloha, ale i jazýček váhy, umístěný uprostřed vahadla a vychýlený na opačnou stranu (obr. 1:1).

Popsaná kachlová varianta je ve všech čtyřech případech opatřena na zadní straně poloválčovou komorou s velkým, vertikálně orientovaným oválným vyhřívacím otvorem. Komoru nahore i dole uzavírají k plášti komory zřetelně prsty přihomogenizovaná polokruhová dna.

Obr. 1. Pozdně gotické reliéfní kamenné kachle se zobrazením archanděla Michaela, vážícího duše při Posledním soudu. Hrady v Pardubicích (1), v Polné (2) a Lukově (3). Vesměs druhá třetina 15. stol.

Gotická kachlová kamna z hradu v Polné

Druhou, do značné míry podobnou variantu stejného náboženského motivu, představuje více než dvacet zlomků vyhlávacích stěn několika totožných gotických kachlů s obdobným motivem Vážení duší u Posledního soudu. Byly získány za neznámých okolností v blíže neurčitelné době přímo na hradě v Polné, okr. Jihlava, kde jsou uloženy v tamním depozi-táři. Prozatím nebyly nikdy publikovány. Protože se jejich ikonografické zobrazení na některých místech překrývá, bylo možno připravit kresebnou rekonstrukci ve větším rozsahu a tím získat reálnou představu o základní podobě tohoto výjevu (obr. 1:2).

Jako v případě pardubické varianty se i zde jedná o větší obdélný kachel řádkového typu s poloválcovou komorou. Ústřední reliéfní motiv opět tvoří vysoká, uprostřed reliéfní plochy stojící postava okřídleného anděla obdobného postavení, avšak s některými výtvarnými odchylkami.

Předně ve srovnání s pardubickými kachli je jeho hlava opatřena nejen křížkem, ale i velkou prostou svatozáří a kromě zřetelného knírku zdobí jeho bradu i plnovous. Dále vahadlo velkých vah je jen mírně vychýleno směrem dolů k vážené lidské duši, vážní misky mají zcela kruhovou podobu a jsou zavěšeny na jiném závěsném aparátu.

Anděl sice rovněž drží v pravé ruce meč, ten však je zcela rovný, nemá zábranu a směřuje šikmo vzhůru do rohu reliéfní plochy. Zcela odlišně, je možno říci až primitivně, jsou stylizována andělova křídla, která jsou také vzhledem k přítomnosti svatozáře rozprostřená více do šířky.

Naopak za prakticky totožný znak je možno považovat přítomnost mlýnského žernovu, zavěšeného za vážní misku s polopostavou ďábla. Velmi podobný je i andělův jednoduše zřásněný šat, na němž však chybějí ozdobné, na prsou překřížené pásy.

Bohužel druhá část váhy, včetně „vážené“ lidské duše se na tomto kachli nezachovala, takže tuto druhou část reliéfního vyjádření nelze podrobněji zhodnotit a srovnat s jinými analogickými výrobky.

Okrajová lišta, rámuječící čelní reliéfní plochu je opět oblá. Vzhledem k fragmentárnosti artefaktu se nezachovala úplná vyhlávací komora, ale podle jejich ulámaných pozůstatků na některých zlomcích, lze bezpečněji usuzovat na to, že opět měla poloválcovitý tvar s horními a dolními plochými dny polokruhového tvaru.

Gotická kachlová varianta z hradu Lukova

Během dlouhodobého archeologického výzkumu východomoravského hradu Lukova, prováděného Dr. J. Kohoutkem, CSc. z odloučeného pracoviště ÚAPP ve Zlíně-Malenovicích byla nalezena další gotická varianta kamnového kachle s reliéfním námětem „Vážení duší při Posledním soudu“. Na rozdíl od obou výše uvedených variant z Pardubic a Polné, neměl tento artefakt vysoký obdélný formát, ale jednalo se o běžný řádkový kachel středně velkého čtvercového tvaru. Z většího množství menších zlomků pocházejících z několika totožných kachlových exemplářů, byla v Muzeu města Brna nakreslena kresebná rekonstrukce jeho ikonografické podoby, která byla dodatečně autorem tohoto sdělení upravena do jednotné podoby, odpovídající svou formou ostatním dvěma variantám (obr. 1:3).

Uprostřed volné reliéfní plochy stojí velká postava anděla, oblečeného do mírně zřásněné řízy. Jeho hlava bez svatozáře je zdobena pouze jednoduchým křížkem. Andělská, na obě strany rozepjatá křídla jsou značně stylizovaná. Postava třímá v levé ruce dlouhý, šikmo vzhůru situovaný meč, pravá se nezachovala. Napříč výjevu se nachází dlouhé štíhlé vahadlo jednoduchých vah, které je mírně skloněno k levé (heraldicky) straně. Na tomto konci vahadla je třemi proužky zavěšena stylizovaná kruhová vážní miska, ve které je zobrazena menší lidská postava s rozpraženými rukama na způsob „oranta“.

Z opačné strany váhy se zachoval jen konec vahadla, ze kterého visí část závěsu misky a vzhůru vyčnívá rohatá (ušatá?) polopostava s náznakem krátkých křidélek. Z dolní části misky se zachovala pouze její levá polovina s nezřetelným zbytkem reliéfu a část mlýnského žernovu, zavěšeného pod miskou.

Obr. 2. Renesanční reliéfní kamnový kachel se zobrazením archanděla Michaela, vážícího duše při Posledním soudu. Neznámá lokalita na Pelhřimovsku. Okolo poloviny 16. stol.

Renesanční kachlová varianta z Pelhřimovska

V Okresním muzeu v Pelhřimově je pod inv. č. 72 a 71 (staré i. č. 3/1324) uložena větší část reliéfní plochy řádkového kamnového kachle původně čtvercového tvaru o rozměrech cca 220×220 mm s analogickým reliéfním motivem Vážení duší. Od předchozích artefaktů se však poněkud liší jednak jiným datováním do doby okolo poloviny 16. století, jednak dost podstatnou změnou vlastního reliéfu, na kterém chybějí některé důležité výtvarné znaky a jiné jsou částečně minimalizovány (viz dále).

Ústřední výtvarný motiv tohoto artefaktu, který se zachoval v jediném exempláři, tvoří stojící postava anděla, oblečeného do krátké skládané řízy, která mu vpředu sahá jen do poloviny stehen, zatímco podél zadních částí nohou splývá až k zemi. V pase je poněkud stažena širším pásem, jehož koncová stuha se volně vlní podle andělova boku. Hlavu postavy zdobí shora úzká, jednoduchá svatozáře a po obou stranách hlavy vyčuhují menší, značně stylizovaná křídélka.

Pro identifikaci postavy jsou důležité dva atributy, které anděl drží ve svých rukou. V pravé je to šikmo vzhůru vztyčený meč a v levé menší miskové váhy.

Popsaný figurální motiv je umístěn do jednoduché renesanční arkády, složené z plochého oblouku, zdobeného měsíčkovitými prvky a z prostého sloupku opatřeného plochou hlavicí a málo zřetelnými, snad vegetabilními výzdobami na dřívku. Kachlový reliéf doplňují v horních rozích plochy malé postavičky andílků. Na různých volných místech reliéfní plochy jsou také přítomny větší výzdobné rostlinné ozdoby (obr. 2).

Ikonologický výklad a stylová analýza kachlových reliéfů

K rozboru stylové analýzy popsaných čelních ploch je možno přistupovat ze tří poněkud rozdílných hledisek, která jsou však navzájem úzce spjata, a která ve svém souboru

tvoří nedílnou jednotu. Základním hlediskem je o b s a h výtvarně zpracovaného námětu, tj. co vlastně představuje, v jakých širších souvislostech, i co přesně vyjadřuje jak jeho celkové pojetí, tak jeho dílčí jednotlivé prvky. Druhé hledisko posuzuje konkrétní v ý - t v a r n é zpracování celku i jeho detailů se zvláštním zdůrazněním použité formy ve vztahu k rozdílným historickým obdobím, ve kterých tyto výtvořiny vznikaly. Konečně účelem třetího hlediska je zabývat se jak konkrétní (absolutní) d a t a c í všech těchto artefaktů jednotlivě, tak i případným „putováním“ tohoto motivu v čase různými regiony Evropy.

Výklad ideového obsahu popsaných kachlových reliéfů

Již na první pohled je nepochybné, jak již bylo zmíněno v úvodu této studie, že reliéfní plochy všech tří pozdně gotických i jednoho renesančního komorového kachle zobrazují Archanděla Michaela jak při Posledním soudu váží lidské duše. Hlavním posláním tohoto „Vůdce nebeského rytířstva“, jak byl často nazýván (Allwater 1993, 270) byl sice boj s věčným nepřítelem nebes – ďáblem, ale podle starších legend vykonával i důležitou funkci v průběhu Posledního soudu. Při něm totiž vážením duší zemřelých křesťanů ještě před jejich sestoupením do říše zesnulých tak posuzoval jejich předchozí pozemské zásluhy a hříchy. Tímto úkonem, nazývaným jako „psychostasis“ měl zjišťovat, která z duší je spravedlivá a která nikoliv. Vážení duší se tak stalo rozhodujícím úkonem při Posledním soudu a mělo tak symbolicky zdůrazňovat věcím důležitost osobního chování v průběhu pozemského života, podle něhož pak budou jednotlivci voláni během Posledního soudu ke konkrétní odpovědnosti.

Prostředkem pro toto posuzování měly být jednoduché váhy, na nichž měla být na jedné straně posouzena míra spravedlnosti duše zemřelého s mírou její hříšnosti a zla, které v tomto případě bylo symbolicky zobrazováno postavou ďábla.

Podle některých autorů (Hall 1991, 365) může mít tento námět historickou souvislost i s předkřesťanskými legendami, konkrétně o bohu Hermovi (Merkurovi), jehož jednou z úloh bylo mj. též doprovázet duše zemřelých osob do podsvětí. Ačkoliv umělecké ztvárnění tohoto motivu je z výtvarného umění známo v analogické podobě již z raného středověku například z Francie a Itálie (viz dále), je zajímavé, že známá Zlatá legenda, která pochází ze 13. století se ve své rozsáhlé stati o archandělovi Michaelovi o jeho účasti na vážení duší vůbec nezmiňuje (de Voragine 1998, 271–280). Dílčí zmínky o významu této ikonografie lze alespoň ve stručné podobě nalézt i v některých novodobých nově vyšlých publikacích v češtině (např. Hall 1991, 272, 365; Attwater 1993, 276; Studený 1992, 321–322; Kolektiv autorů 1992, aj.).

Výklad použité výtvarné formy popsaných ikonografií

Úvodem k této kapitole je třeba zdůraznit, že všechna zobrazení Vážení duší při Posledním soudu, tak jak byla nalezena na gotických a renesančních kachlích, vykazují velmi úzce příbuzné základní výtvarné koncepce, které zřejmě vychází ze starších předloh z „velkého umění“, jak o tom bude ještě pojednáno dále. Samozřejmě poměrně rozdílná doba vzniku těchto artefaktů, prostředí i účel jejich původního použití a především pak značnější teritoriální rozptýl jejich výroby včetně rozdílné rukodělné a umělecké úrovně a tvůrčí schopnosti jejich tvůrců, měly za následek, že tato původně společná základní koncepce se částečně měnila různě dotvořenými a upravenými dílčími prvky.

Nicméně ústředním společným motivem celé scény je vždy vysoký, samostatně stojící anděl, jehož hlavními atributy jsou váhy a varovně vztyčený meč, držžený v jedné ruce. Na příčném vahadle vah jsou na každém konci připevněny různým způsobem jednoduché vážní misky, v kterých se na jedné straně přikrčuje malá lidská postava a na druhé straně pak různě stylizovaný malý ďábel.

Hlava anděla je často zdobena jednoduchým latinským křížkem, který však chybí u kachle z Lukova (reliéf je v těchto místech poškozen, takže to nelze bezpečně ani potvrdit, ani vyvrátit). Není také přítomen, jak je to ostatně na renesančních kachlích obvyklé ani

u pozdějšího artefaktu z Pelhřimova. Některá zobrazení archanděla Michaela (Polná, Pelhřimov) doplňuje jednoduchá svatozáře, rozprostírající se okolo jeho hlavy, která tak má vyjádřit vznešenost a důstojnost tohoto světce. Je poněkud podivné, že u jinak krásně zpracovaného pardubického kachle nebyl tento atribut do celkové kompozice námětu vůbec zakomponován. Totéž platí pravděpodobně i pro poškozený kachel z Lukova.

Zajímavé je zobrazení Michaelovy tváře. Zatímco u kachlů z Lukova a Pelhřimovska je až líbezná, možno říci „andělsky krásná“ u pozdně gotického kachle z Pardubic ji zdobí mohutnější knír, který u artefaktu z Polné doplňuje špičatý vous na bradě. Snad těmito u anděla poněkud překvapivými doplňky chtěli rytci obou kachlových matric takto realizovat svoji představu o „mužném bojovníkovi s ďáblem“, případně o vůdcovském postavení Michaela mezi ostatními anděly. Zajímavé výtvarné rozdíly je možno také nalézt v nejrůznějších pojetí zobrazení důležitého andělského atributu, totiž křídel. Tato jsou často nejrůzněji stylizovaná, u kachle z Pardubic dokonce jakoby byla připevněna k tělu pomocí širších popruhů, překřížených na Michaelových prsou, tedy prvku, který se u ostatních andělů nevyskytuje. Ryteckou technikou jsou nejlépe zpracována právě u pardubického kachle u něhož vyplňují zcela jinak volný prostor jak nad hlavou archanděla, tak i jinak volné horní rohy reliéfní plochy. U ostatních dvou gotických kachlů jsou více rozevřená do stran a jejich vyjádření je podstatně nedokonalejší, u kachle z Lukova (obr. 1:3) by bylo možno říci až primitivnější. Výrobce renesančního výrobku z Pelhřimovska pak tento dílčí motiv rozměrově zredukoval až na malá, málo výrazná křídélka.

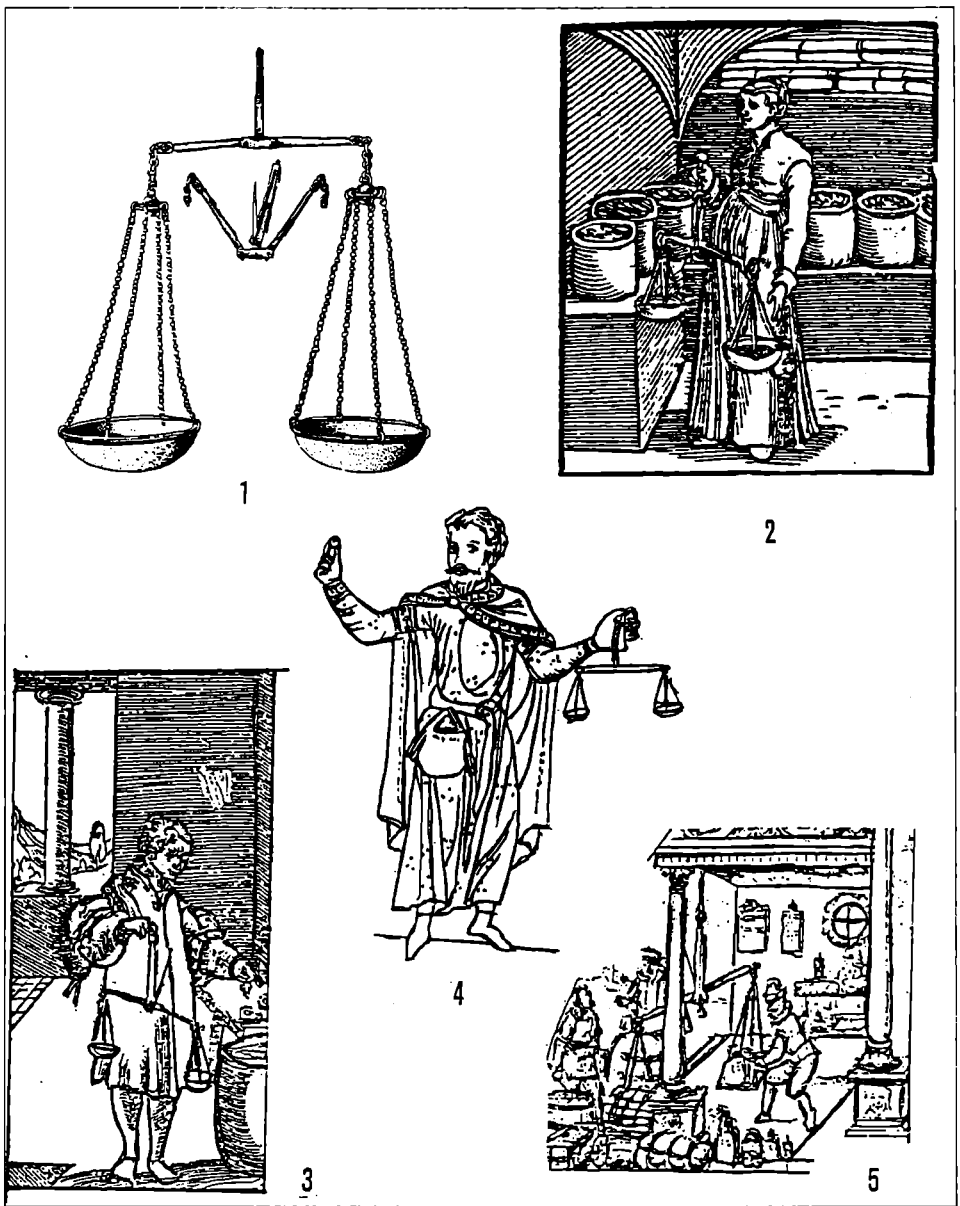
Zmíněné rozdíly bezesporu vyplývají z úrovně umělecké představivosti a technické zručnosti autorů těchto děl, kteří samozřejmě nikdy žádného anděla „in natura“ neviděli a kteří tak zobrazení jeho postavy museli výhradně podřídit své fantazii, případně nějakým vzorům „z velkého umění“. Určitý vliv se také uplatňoval v tom, že rytci kachlových matric byli mnohdy venkovští, výtvarně rozdílné zkušení a rukodělně zdatní řemeslníci.

Obdobná hlediska se jistě uplatňují i při posuzování oblečení postavy archanděla. U všech pozdně gotických kachlů je shodně oblečen do bohatě zřásněné, ale jinak nezdobené andělské řízy. Podobné oblečení postav na kachlových reliéfech z pozdně gotického období je známo i z mnoha dalších příkladů, zobrazených osob z oblasti náboženské věrouky počínaje samotným Ježíšem (např. u „Vjezdu do Jeruzaléma“), přes všechny apoštoly (Poslední večeře, Ukřížování) atd.) až po různé světce a mučedníky (Klanění tří králů, sv. Vavřinec a mnoho jiných – Hazlbauer 1998).

Zajímavý detail, související s oblečením archanděla Michaela, představují jeho nohy. U popsaných tří pozdně gotických kachlů tohoto výtvarného okruhu, podobně jako i u jiných kachlových reliéfů stejného období, vyčnívají zpod řízy buď jen chodidla, jako např. u kachle z Pardubic (viz např. „Vjezd do Jeruzaléma“) nebo naopak nejsou zobrazena vůbec (Lukov), jak tomu je často i u jiných kachlových reliéfů (např. „Adorace kalicha“, symbolická zobrazení všech čtyř evangelistů aj.). Zcela rozdílné je tomu však u kachle z Pelhřimova, kde oblek dosahuje světci pouze do poloviny stehen, takže větší část jeho nohou zůstává obnažená. Toto je možno považovat za počínající pronikání renesančního myšlení do kachlové tvorby, vztahující se k otevřenějšímu a realističtějšímu pohledu na lidské tělo. Jeho jednotlivé části bývají při zobrazování daleko méně zahalovány, než tomu bylo v předchozím gotickém období.

Nejdůležitější atributy celé scény jsou pak kromě vlastní postavy archanděla Michaela váhy a meč.

Váhy jsou již od nejstarších dob symbolem spravedlivého posuzování věcí, jakým je např. symbolika lidské (tj. soudní) Spravedlnosti, personifikovaná postavou dívky se zavazanýma očima („Spravedlnost je slepá“), která drží v ruce malé váhy. Váhy u Posledního soudu pak symbolizují nejvyšší Spravedlnost, která má objektivně ocenit zásluhy i hříchy posuzované duše. Jejich zobrazení na gotických kachlích je prakticky jednotné. V těchto případech se vždy jedná o váhy velkých rozměrů s dlouhým vahadlem a většími hlubšími vážními miskami, které tak připomínají obdobné váhy, používané ve středověku pro vážení

Obr. 3. Různé typy jednoduchých miskovitých vah, používaných ve středověku a raném novověku.

objemnějšího nebo značně těžkého kupeckého zboží (obr. 3:2, 5). Naopak na reliéfu pozdějšího kachle ze 16. století připomínají malé ruční lékárnické nebo mincovnické vážky (obr. 3:4). Naobrazení renesančního kachle je třeba upozornit na nesprávně nakloněný jazýček váhy, který na rozdíl od správně nakloněného jazýčku směrem k těžšímu břemenu, je zde orientován na opačnou, tedy „lehčí stranu“.

U výtvarného motivu Vážení duší bývají někdy vyslovovány nejistoty, zda duše, která bývá situována níže, je tak zatížena svými hříchy, nebo naopak má „větší váhu jako duše spravedlivá“. Na základě vždy shodně znázorněných kachlových reliéfů, na kterých je

duše ve srovnání s ďáblem (někdy dokonce se dvěma), zatíženým navíc mlýnským kamenem, vždy zřetelně „těžší“. Má tedy při Posledním soudu větší „váhu“ a je tedy spravedlivá.

Doplňme, že historickým typologickým vývojem vah a závaží se v poslední době souhrnně zabývali autoři J. Hunka–P. Palček–P. Ušiak (1999), v jejichž studii je také citována četná odborná literatura, která se touto problematikou speciálně zabývá.

Druhým důležitým atributem výjevu „Vázení duší při Posledním soudu“ je meč, který archanděl Michael drží v ruce. Tato starodávná zbraň má ve výtvarném umění důležitý význam a symbolizuje především autoritu osoby, která je jejím držitelem. Je všeobecně známo, že ve středověku jím směli být ozbrojeni pouze příslušníci vyšších společenských vrstev, především šlechtici, v ojedinělých případech také členové některých přísně stanovených mnišských řádů, jako byli např. Johanité apod. Užití meče bylo také vládařem omezeno zvláštními předpisy a jeho zneužití bylo přísně trestáno.

Vzhůru vztyčený, jakoby k zásahu připravený meč, svíraný v ruce ústřední postavy, v případě Vázení duší symbolizuje nejspíše obecnou Spravedlnost a osoba, která ho drží, představuje jejího vykonavatele. Tento názor vychází ze skutečnosti, že meč obvykle roztíná věci na dvě poloviny a tak představuje symboliku oddělování dobra od zla. U scény „Vázení duší při Posledním soudu“ tak logicky doplňuje atribut váhy a zdůrazňuje tím spravedlivé popsání této činnosti, kterou archanděl Michael vykonává, a která představuje „vyšší Božskou spravedlnost“.

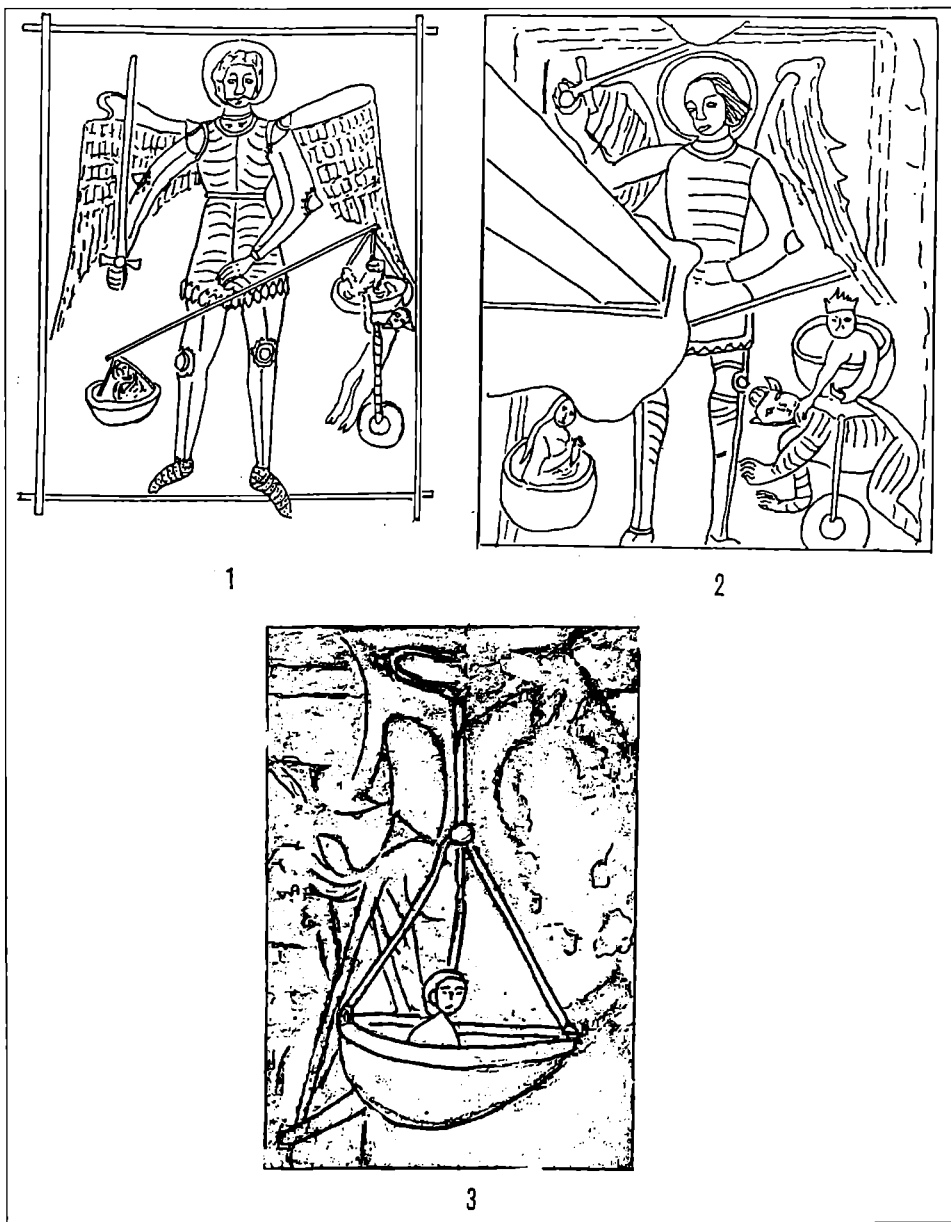
Zobrazení meče na kachelích je si navzájem velmi podobné. Většinou se jedná o delší, štíhlou, chladnou zbraň se symetrickou čepelí a jednoduchou příčnou záštitou, kterou rytec pouze u kachle z Polně nezobrazil. Poněkud odchylnou podobu má také meč z pardubického kachle, který je celkově hmotnější, zvláště v oblasti jílce a hlavice a jehož čepel je na jedné straně obloukovitě rozšířena. Naopak meč u renesančního kachle z Pelhřimovska je ve srovnání se všemi ostatními podstatně kratší. Uvedené tvarové rozdíly této zbraně jsou z největší pravděpodobností výrazem uměleckého názoru autora negativní matrice, avšak i při své poněkud odlišné podobě si stále zachovávají symbolický význam, který meči v kontextu legendárního výjevu Vázení duší při Posledním soudu náleží. Nejjasněji to dokumentuje řada historických ikonografických příkladů, na nichž jsou zobrazeny podobné váhy, používané pro obvyklé profánní funkce, kdy vážící osoba samozřejmě žádný meč v ruce nemá (obr. 3).

Poznámky k historickému vývoji zobrazení scény „Vázení duší u Posledního soudu“

Není účelem studie, aby se podrobněji zabývala historickým a uměleckým vývojem popsaného ikonografického motivu. Jeho nejnovější nález na reliéfních plochách gotických a renesančních kamnových kachlů je pouze odrazem daleko starších výtvarných předloh, které jsou už delší dobu známy z četných konkrétních příkladů uměleckých děl, především z románského a raně gotického prostředí jižní a západní Evropy, hlavně Itálie a Francie. Za jeden z mnoha významných příkladů může sloužit např. plastika archanděla Michaela, vážícího duše, umístěná na portále hlavního vchodu do gotické katedrály chrámu Matky Boží v Paříži.

Tento motiv je ovšem ještě starší, jak dosvědčují některé nástěnné fresky, dochované na omítkách některých církevních staveb. Jako příklad z našeho středoevropského prostoru může sloužit fragment fresky na západním oblouku vstupu do jižní podvěžní kaple chrámu sv. Jiřího na Pražském hradě, který je podle A. Merhautové (1966) datován do první čtvrtiny 13. stol. (obr. 4:3). Podobné, poněkud mladší fresky ze středoslovenských menších kostelíků v Kraskově a Šivčicích (Dvořáková–Krása–Stejskal 1978, obr. 104, s. 107 n; Togner 1988, 148) pocházejí z doby okolo poloviny 14. stol. (obr. 4:1, 2).

Zobrazení archanděla Michaela je možno v gotickém a renesančním období nalézt také na četnějších dílech rukodělného řemesla. Některá z nich přináší mj. publikace E. Hallamové (1994). Je to např. gotický obraz, na němž archanděl Michael nejen váží duše, ale

Obr. 4. Zobrazení Vážení duší při Posledním soudu na nástěnných freskách některých církevních staveb. Středoslovenské kostelíky v Kraskově (1) a Šivětících (2), románská bazilika sv. Jíří na Pražském hradě (3). 1 a 2 – okolo poloviny 14. stol., 3 – první čtvrtina 13. stol.

také současně bojuje oštěpem s ďáblem. Ten se zde snaží ovlivnit správné vážení tím, že se pokouší vychýlit jednu z vážních misek směrem dolů (obr. 5:1). Podobně italský renesanční obraz znázorňuje tohoto světce, jak mečem, drženým v pravé ruce, usmrcuje velkého ďábla a současně v levé drží malé miskové váhy, na nichž spočívají dvě malé lidské postavy (obr. 5:4). Uvedená autorka se ve své publikaci také zmiňuje o tom, že Michael byl snad původně starým perským bohem světla, věčně zápasícím se silami zla. Později se také stal

Wion Michaelis gegen Franciskus König von Frankreich.

St. Michael mit dem Schwert und Waage.

Obr. 5. Námět „psychostasis“ na různých gotických a renesančních dílech uměleckého řemesla se zobrazením sv. Michaela vážícího duše a bojujícího s ďáblem.

jedním z ochránců Izraele a posléze i předtím světcem bojující křesťanské církve (Hallamová 1994, 72). I když autorka přesněji neuvádí, odkud čerpala tyto informace, přináší zobrazení indické šošky Michaela, která bývá nošena při velikonočních procesích v indické Goi. I zde tato postava jednou rukou probodává kopím rohatého ďábla, zatímco v druhé

Obr. 6. Malbou zdobená raně barokní nádoba s vyobrazením světské Spravedlnosti (IVSTITIA), která ještě nese základní typické atributy staršího motivu „Vázení duší“ (meč, váhy) při Posledním soudu. Jižní Německo, 1648.

grafický kamnářský výzdobný prvek, který dosud nebyl popsán ani v domácí, ani zahraniční odborné literatuře. Je proto zajímavý z několika hledisek.

- Předně lze na zmíněných kamnářských výrobcích gotického období zjistit určitou, prakticky shodnou výtvarnou koncepci zobrazení této scény, která se na jednotlivých kachlích, pocházejících z různých lokalit, liší pouze dílčími detaily. Z této skutečnosti je možno usoudit, že tento výtvarný námět popsaných kachlových artefaktů mohl sice vycházet z neznámé společné předlohy, že však tyto kachle byly vyrobeny v rozličných hrnčířských dílnách. Svědčí o tom nejen zmíněné ikonografické obměny motivu, ale i rozdílné výrobně-technické znaky, jako jsou morfologické tvary a metrika těchto výrobků, poněkud jiný způsob zpracování keramické hmoty, její částečně odlišný výpal atd.

- Za zajímavou lze považovat i skutečnost, že všechny kachle 15. století s námětem „Vázení duší“ byly výhradně nalezeny na gotických hradech. Toto je v naší domácí kachlové tvorbě vzácná výjimka, protože prozatím v ohromných, dosud zpracovaných kachlových souborech nebyl tento námět na jiném typu lokalit nalezen, a to ani ve zlomkové formě. S tím souvisí i omezenější prostor jejich výskytu, kterým jsou dva východočeské hrady a jeden hrad z moravsko-slovenského pomezí.

- Do tohoto širšího regionu patří další, přibližně o 100 let mladší renesanční kachel s obdobným motivem, pocházející také z českomoravského regionu, tedy z Pelhřimovska. Proč byl výskyt tohoto motivu zatím zjištěn jen na uvedeném území, není možno jednoznačně vysvětlit. Snad případné další nálezy budou moci v budoucnu alespoň naznačit, zda se jedná o náhodu nebo zda tento reliéfní námět měl pro toto území nějaký zvláštní význam.

- Z ikonografického hlediska je mimořádně zajímavý pelhřimovský renesanční kachel.

ruce drží malé váhy s lidskými postavami, symbolizujícími duše (obr. 5:2). Bohužel v publikaci není uvedena datace této plastiky.

Z renesančního období je také znám dřevoryt, pocházející z 1. poloviny 16. stol. zobrazující francouzského krále Františka I. (Schön 1987), jehož zdobený živůtek doplňuje na prsou znázornění archanděla Michaela s mečem, vážícího na malých vahách lidské duše (obr. 3:3). Tento světec byl ve Francii velmi oblíben již od románského období. Podle pověsti se již v 8. století údajně zjevil sv. Aubertovi a tato událost se později stala podnětem k založení a výstavbě známého benediktinského kostela a opatství Mont-Saint-Michel na strmém kopci, ležícím na mořském břehu severozápadní Francie.

Závěr

Reliéfní motiv „Vázení duší při Posledním soudu“, nalezený prvně teprve nedávno na několika gotických a jednom renesančním kamnovém kachli, představuje nový ikonografický

Ten, jak je podrobněji popsáno výše, si sice ještě ponechává základní atributy gotického výjevu (váhy, meč, andělská křídla a svatozář), avšak proti starším atributům přináší i některé novější prvky, jako zřetelnou renesanční arkádu, odlišný oděv atd. I přes tyto odlišnosti včetně prázdné váhy je stále zřetelné, že jeho základním smyslem je „Vážení duší při Posledním soudu“. Tento výrobek však představuje jakýsi výtvarný přechod mezi starším legendárním náboženským motivem a mladším, tj. pozdně renesančním a raně barokním obecným zobrazením světské Spravedlnosti. Její zobrazení si sice také zachovalo alespoň základní předchozí atributy (váhy, meč), ale ve své podstatě se změnilo (dívka místo anděla, prázdné váhy, později i páska přes oči postavy aj., obr. 6 – Endres, 2000, obr. 8).

• Na mnoha výtvarných dílech, z nichž některá mají svůj původ v dávných dobách (románské a gotické nástěnné fresky, sochařská a řezbářská díla, deskové a oltářní obrazy atd.), je možno pozorovat, jak se tento námět postupně měnil, a to nejen ve své zevní, víceméně formální podobě, ale co je hlavní, v průběhu řady staletí se postupně zcela změnil základní výtvarný obsah této scény, včetně jejího vlastního ideového obsahu od náboženského k čistě profánnímu.

Kachlové kachle 15. a 16. století, které se rovněž staly součástí tohoto procesu, tak dokladují nejen postupné pronikání jednoho ze starších ikonografických námětů z velkého umění do výrobků lidového uměleckého řemesla, ale podávají i měnící se pohled na význam tohoto motivu v průběhu delšího časového období.

Souhrnně tak lze říci, že tyto hrnčířské výrobky jsou prvním konkrétním zaznamenaným příkladem „putování a obměny“ určitého kachlového reliéfu v průběhu doby a rozsáhlejšího teritoriálního prostoru.

Poděkování

Autor vyslovuje svůj dík správce hradu v Polné pí. Haně Vomelové, řediteli Východočeského muzea v Pardubicích PhDr. Františku Šebkovi, řediteli Okresního muzea v Pelhřimově Petru Pechovi a PhDr. Jiřímu Kohoutkovi, CSc., z ÚAPP ve Zlíně za souhlas použít příslušné historické kachle pro tuto studii. Děkuji také kol. M. Tomáškové za upozornění na některá umělecká díla se zobrazením archanděla Michaela.

Literatura

- ATTWATER, D., 1993: Slovník svatých. Vimperk–Rudná u Prahy.
- BRYCH, V.–STEHLÍKOVÁ, D.–ŽEGKLITZ, J., 1990: Pražské kachle doby gotické a renesanční. Praha.
- DVOŘÁKOVÁ, V.–KRÁSA, J.–STEJSKAL, K., 1978: Sředověká nástěnná malba na Slovensku. Bratislava–Praha.
- ENDRES, W., 2000: Steinzeug in Creussen. Creussen.
- HALL, J., 1991: Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění. Praha.
- HALLAMOVÁ, E., 1994: Světci. Kdo jsou a jak nám pomáhají. Praha.
- HAZLBAUER, Z., 1998: Krása středověkých kamen. Odras náboženských idejí v českém uměleckém řemesle. Praha.
- HAZLBAUER, Z., 2001: Vzácny renesanční kamnový kachel z Pelhřimovska. Vlastivěd. sbor. OM Pelhřimov. 12/2001, 147–152.
- HUNKA, J.–PALČEK, P.–UŠIAK, P., 2000: Vzácny nález miskovitých závaží z Banskej Bystrice. AH 25/2000, 369–383.
- KRAJÍČ, R., 1997: Sředověká kachlová kamna v Táboře (archeologický výzkum v Křižíkově ulici čp. 28), Tábor.
- MERHAUTOVÁ, A., 1966: Bazilika sv. Jiří na Pražském hradě. Praha.
- PETRÁŇ, J., 1985: Dějiny hmotné kultury I (1). Praha.
- RICHTEROVÁ, J., 1982: Sředověké kachle. Praha.
- SCHÖN, E., 1987: Francouzský král František I., dřevořez. In: Marek Bydžovský z Florentina. Svět za tří českých králů. Výbor z kronikářských zápisů v letech 1526–1596. Praha.
- STEJSKAL, K.–KROPÁČEK, J. 1983: Malířství. In: POCHE, E. a kol., Praha středověká, 491–639. Praha.
- STUDENÝ, J., 1992: Křesťanské symboly. Olomouc.
- TOGNER, M., 1988: Sředověká nástěnná malba na Slovensku. Bratislava.
- VORAGINE, de J., 1998: Legenda aurea. Praha.

Bildliche Varianten eines bisher unbekanntes Motivs mit dem religiösen Inhalt aus den Reliefkacheln

Der Beitrag befaßt sich im Grunde mit dem bisher unbekanntes Motiv aus einigen gotischen und Renaissancekacheln – „Das Abwägen der Seelen beim Jüngsten Gericht“. Dieses Thema ist angeblich aus dem Altertum aus Persien bekannt, hier symbolisierte es den dortigen Gott der Welt, der mit dem Bösen kämpft (Hallamová 1994, 72) – Abb. 5:2. In der altchristlichen Symbolik verwandelte es sich in den großen Erzengel Michael, der auf einer einfachen Waage Gerechtigkeit und Schuld der gestorbenen Menschen abwägt. Auf den gotischen Kacheln aus dem 15. Jh. (Abb. 1:1–3), die aus zwei ostböhmisches und aus einer ostmährischen Burg stammen (Pardubice, Polná, Lukov), ist dieses Motiv ein wenig abgeändert. Vor allem ist hier nicht das Wiegen der Seelen gegeneinander abgebildet, aber das „Gewicht“ jeder einzelnen Seele wird mit dem „Gewicht“ von Satan, Symbol des Bösen vergleicht. In all diesen Fällen ist die Seele immer „schwerer“, wenn auch die Schale mit dem Satan noch dazu mit einem großen Mühlstein belastet ist. Die Szene soll also abbilden, ob die menschliche Seele wichtiger, also mehr gerecht ist.

Ein wichtiges Attribut der Szene stellt außer der Waage auch das Schwert in der Hand des Engels dar, das in diesem Falle die absolute Gerechtigkeit symbolisiert. Beide diese wichtigen Gegenstände sind auch im Relief einer Kachel aus der Zeit gegen Hälfte des 16. Jhs. (Abb. 2.) erhalten. Zum Unterschied von älteren Ofensetzerzeugnisse fehlt hier jedoch die Abbildung der gewogenen Gegenstände selbst, die Waageschalen sind also leer. Wenn auch die Hauptgestalt nach ihren Attributen (Flügel, Gloriolen, Schwert, Waage) auch weiterhin den Erzengel Michael darstellt, verschwand aus der Szene ganz ihr ideologischer Grundsinn.

Der Artikel befaßt sich kurz auch mit der ikonographischen Form dieses Motivs auf verschiedenen bildlichen gotischen, aber auch Renaissance- und Barockkunstwerken (Abb. 5 a 6) und beachtet die Änderungen ihres Inhalts, der sich in der Neuzeit vom deutlich religiösen zu einem rein weltlichen umgewandelt hat, das die Symbolik der menschlichen Gerechtigkeit allgemein darstellt.

Die beschriebenen gotischen und auch Renaissanceofensetzerzeugnisse belegen evident „die territoriale Wanderung einer künstlerischen Modifikation“ des konkreten Kachelreliefs im Verlauf einiger Jahrhunderte im breiteren territorialen Rahmen und dokumentieren instruktiv das Übernehmen von Reliefmotiven aus der „großen Kunst“ und die Anpassung dieser Motive den Bedürfnissen der Volkskunstgewerbe.

Abbildungen:

1. Spätgotische Reliefofenkacheln mit der Abbildung des Erzengels Michael, der die Seelen beim Jüngsten Gericht wiegt. Burgen in Pardubice (1), Polná (2) und Lukov (3). Alles das zweite Drittel des 15. Jhs.
2. Eine Reliefkachel aus dem Renaissanceofen mit der Abbildung des Erzengels Michael, der die Seelen beim Jüngsten Gericht wiegt. Eine unbekanntes Lokalität in der Gegend bei Pelhřimov. Ungefähr die Hälfte des 16. Jhs.
3. Verschiedene Arten der einfachen Schalenwaagen, die im Mittelalter und in der frühen Neuzeit verwendet wurden.
4. Das Abwägen der Seelen beim Jüngsten Gericht auf den Fresken einiger Kirchenbauten. Mittelslowakische Kirchen in Kraskov (1) und Šivčice (2), romanische Basilika des hl. Georg in der Prager Burg (3). 1 und 2 – gegen Hälfte des 14. Jhs., 3 – das erste Viertel des 13. Jhs.
5. Das Thema „psychostasis“ in verschiedenen gotischen und Renaissancekunstgewerblichen Werken mit der Abbildung des hl. Michael, der die Seelen abwägt und mit dem Satan kämpft.
6. Ein frühbarockes Gefäß mit der Abbildung der weltlichen Gerechtigkeit (IVSTITIA), die die typischen Hauptattribute aus dem älteren Motiv „Das Abwägen der Seelen beim Jüngsten Gericht trägt“ (Schwert, Waage). Süddeutschland, 1648.